

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СТУДЕНТСЬКОГО ЖИТТЯ В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

Склад та становище студентства університетів Російської імперії неодноразово ставали предметом спеціальних досліджень. Довгий час література про студентство та студентський рух відрізнялася особливою публіцистичною напругою. Ця особливість історіографії проблеми була відзначена в середині 1980-х років Р.Еймонтовою¹, але й досі немає фундаментальної роботи, в якій би зважено і всебічно характеризувалися риси, притаманні студентству ХІХ — початку ХХ ст., простежувалися певні тенденції розвитку цього соціального прошарку, аналізувалися форми та прояви студентського руху і т.д.

Вже у дореволюційній історіографії спостерігається наявність двох підходів* щодо пояснення мети студентського руху.

З одного боку (наприклад, праця Р.Видріна²), йшлося про “професійні інтереси” студентства, його прагнення до “легального академізму”, з іншого (наприклад, праця С.Адашевського³) — на студентство дивилися як на революційну силу. Другий погляд поступово став домінуючим також у радянській історіографії. В.Астахов писав так: “Пережив сложную эволюцию перехода от узких академических требований к активной политической борьбе, и, примкнув к революционному движению пролетариата, демократическое студенчество сыграло определяющую роль в борьбе с царизмом”⁴. Така оцінка впливала на аналіз не тільки багатьох фактів, але й джерел (особливо це стосується нормативних матеріалів). Зокрема, той же В.Астахов, згадуючи “Правила для студентов”, звертав увагу передусім на пункт про неможливість колективних дій студентів⁵.

Справді, рух студентства значною мірою пояснюється його правовим положенням. Не дивно, що деякі професора свого часу вважали умовою припинення політичних виступів студентів надання їм додаткових корпоративних прав⁶. Нагадаємо, що студентам заборонялося вступати до шлюбу під час навчання, поїздки на канікули додому були можливими лише за умови надання інспектором “отпускных свидетельств” і т.п.

Зрозуміти сутність “академічних вимог” студентства певною мірою дозволяє аналіз “Правил для студентов” та інших документів, які саме і регламентували життя учнівської молоді університетів.

Вже у першому Статуті університетів (1804 р.) був передбачений окремий розділ “О студентах вообще”. Однак тут же зазначалося, що “Студенты в рассуждении нравственности и поведения сообразуются с правилами благочиния, сочиненными Университетским Советом и на утверждение Начальства внесенными”⁷. Таким чином, кожен університет (перші правила для студентів були затверджені 23 серпня 1803 р. і називалися “Высочайше утвержденные правила для учащихся в Императорском Дерптском университете”⁸. Тут же було записано, що “вместе с матрикулом, получает каждый студент экземпляр сих правил”), затверджуючи правила для студентів, давав тлумачення пунктів університетських статутів і додаткові роз’яснення та регламентацію норм студентського життя. “Правила” не залишалися незмінними. З’ясувати, коли ці зміни зумовлені зміною часу, а коли зміною урядового курсу не завжди так легко, як може здаватися на перший погляд. Це стосується і вільного відвідування лекцій, і студентських шлюбів, і студентської форми, і багато чого іншого.

У перші десятиріччя ці правила стосувалися тільки так званих “казеннокоштных” студентів (тобто тих, кого утримувала дер-

* Окрім, звичайно, того погляду, що репрезентована відверто консервативними авторами, які вбачали в студентській опозиційності лише протизаконне порушення громадського спокою.

жава). Таких за штатом у Харківському університеті мало бути 40, а на середину XIX ст. — 90 осіб. Слідкувати за дотриманням студентами цих правил повинні були інспектор (з професорів) та двоє його помічників (з тих, хто залишався з випускників, як тоді казали “для приготовления к профессорскому званию”). У 1821 р. міністерством були затверджені нові правила, що регламентували життя і “своєкоштных студентів”⁹. У літературі була висловлена думка про те, що вони були “насквозь пронизаны духом реакции”¹⁰. Однак, в цьому випадку складно оцінити правила 1839 р., прийняті у зв’язку із зауваженнями міністра народної освіти щодо недостатнього нагляду за студентами. За цими правилами студентам в аудиторіях відводилися постійні місця, була розроблена ціла градація покарань за порушення і т.ін.¹¹ У літературі є зауваження про те, що особливо нестерпним стало становище студентства наприкінці 1840-х — на початку 1850-х років¹². Таким чином, перша половина XIX ст. виглядає суцільною смугою реакції. Не намагаючись з’ясувати, які чинники і як саме впливали на стан справ, дослідники здебільшого звинувачували бюрократію: “...канцелярии диктовали свои правила, по которым университеты превращали в казармы”¹³.

Аналогічні твердження можна навести й стосовно другої половини XIX ст. коли переважну більшість студентів університетів Російської імперії становили дворяни, які були зорієнтовані на подальшу державну службу (чиновницьку або військову). Саме таку мету університетської кар’єри більшості студентів бачив й уряд, і це не могло не впливати на зміст “Правил”.

У “Правилах для студентів” у дусі часу були визначені перспективи для молоді, яка успішно завершила університетський курс і розпочала службу. Згідно з “Табелем про ранги” вони одержували класний чин, певні пільги під час проходження військової служби (“кандидаты, прослужив в унтер-офицерском звании три месяца, а действительные студенты — шесть месяцев, производятся в офицеры, хотя бы не имелось вакансии в тех полках, куда они будут приняты, лишь бы знанием фронта были того достойны”¹⁴.

Досить лише ознайомитися з розділом правил, присвяченим “форменной одежде” студентів¹⁵, щоб побачити багато спільного з військовими статутами і погодитися з істориком університетів Д.Багалієм, який, характеризуючи зазначений період, писав так: “Интересы службы — военной и гражданской — стояли тогда на первом плане и заслоняли собою чисто научные и образовательные цели университета”¹⁶. Але слід мати на увазі, що не лише уряд, а й значна частина студентства, насамперед, студенти-дворяни, ставилися до навчання в університеті як до перших сходинок майбутньої чиновницької або ж військової кар’єри. Достатньо згадати ті рядки спогадів М.Костомарова, де дається характеристика студентства того періоду, коли він навчався¹⁷.

Стосовно другої половини XIX ст., то переважаючим поглядом в історіографії також залишається такий, що регламентація студентського життя у зазначений період, віддзеркалювала урядову політику, здебільшого спрямовану проти студентського руху. Втім, за фактографією та окремими висновками не завжди можна з’ясувати, в чому ж полягала спрямованість урядової політики. До того ж, деякі принципові позиції “Правил для студентів” період “ліберального” університетського статуту 1863 р. та “реакційного” 1884 р. збігаються (передусім про заборону будь-яких студентських об’єднань). Коливання під час вирішення університетського питання від реакції до лібералізму (і навпаки) в історіографії, здебільшого виглядають спонтанною відповіддю на революційні заворушення студентства.

Щоб зрозуміти сутність намагань уряду при визначенні курсу в університетському питанні, наведемо дві точки зору дослідників. Одна з них репрезентована Б.Дубенцовим, який зазначав, що намагання деяких представників уряду в середині 1870-х, 1880-х та наприкінці 1890-х років ліквідувати службові пільги випускників вищих навчальних закладів пояснюються прагненням скоротити чисельність студентства з метою послаблення та зведення нанівець політичного невдоволення з його боку, втім, це рішення не пройшло, бо “интересы государственной

службы возобладали над соображениями сословно-политического характера”¹⁸. Другий погляд належить Г.Щетініній і полягає в тому, що уряд та консервативні елементи в суспільстві прагнули зробити університети привабливими для привілейованого дворянства і саме з цією метою пропонувалося скоротити кількість університетів та збільшити права їхніх випускників на державній службі¹⁹. Два наведені погляди — приклади осмислення напрямів “консервативного оновлення” урядової політики щодо університетів. Аналіз “Правил для студентів” та інших документів, що регламентували життя студентства, підтверджує, що уряд пореформеного часу (починаючи вже від міністра народної освіти Путятіна) виступив прихильником англійської системи становозамкнених університетів. Докладна регламентація прав та обов’язків студентства, серед іншого, була виявом дотримання принципу становості. Проте, втілювати зазначений принцип у життя у другій половині XIX ст. завважала зростаюча демократизація складу студентства. Сьогодні твердження П.Гусятникова про те, що демократизація соціального складу студентства почалася у 90-ті роки XIX ст.²⁰, відкинуто. Зрозуміло, цей процес розпочався значно раніше. На сьогодні аксіоматичним є висновок про безсилля урядових заходів і, зокрема, статуту 1884 р. щодо змін соціального складу студентства²¹.

Однак, демократизація складу студентства відбувалася на тлі демократизації його свідомості. Останнє є не менш важливим. Колись Г.Щетініна, характеризуючи недоліки ліберальної історіографії університетів другої половини XIX ст., відзначала її намагання звести історичний процес до “свідомості”, “впливів” і т.п.²²

На нашу думку, саме кардинальні зміни у свідомості, які сталися у другій половині XIX ст., призвели до того, що ті ж самі положення і норми, які нещодавно виглядали природними, тепер бачилися як нестерпні. Те, що раніше виступало фактором формування особи, тепер у свідомості молоді, та й не лише молоді, перетворилося на фактор пригнічення особи взагалі та особи учня зокрема. Громадська думка у цей період відкину-

ла утилітарно-службове призначення університетів, вимагала звільнити їх від чиновницького відтінку²³. Як вважає американський дослідник Т.Колледж, громадські дискусії та поява проблеми студентства були досить симптоматичними і свідчили про фундаментальні зміни у самій природі “університетського питання”²⁴. Протест проти будь-якої регламентації наочно виявився у ставленні студентів до форменого одягу. Так, наприкінці 1850-х років, під приводом реагування на постанову про підлягання поза межами університетських будівель нагляду поліції на загальних підставах, студенти масово відмовлялися від форменого одягу. Уряд змушений був визнати право студентів не носити форму у вільний час²⁵, а потім взагалі відмовитися від дотримання форменого одягу як одного з пунктів правил для студентів. З прийняттям Університетського статуту 1863 р. вимогою стало лише “приличное платье” без ознак окремої народності або громади²⁶. Із посиленням реакції, після прийняття Статуту 1884 р. уряд визнав доцільним знову ввести в університетах форму для студентів. Але цього разу уряд, по-перше, врешті-решт надав офіційного статусу тій формі, яку запропонувало саме студентство (тужурки чорного кольору), по-друге, — ця форма стала символом громадської непокорі і вельми привабливим символом для молоді²⁷.

Зосереджуючи увагу на проявах урядової політики в системі регламентації життя студентства, дослідники майже обминають увагою інформаційну спрямованість “Правил для студентів”. Однак, слід зазначити, що остання значно змінюється у другій половині XIX ст. Насамперед, спостерігається зростання уваги до проблем матеріального становища студентства. В університетах збільшувалася кількість незабезпечених студентів, в тому числі й з дворян. Далеко не всі бажаючі одержати освіту (а після реформи формально таке право мали представники всіх станів) могли сплатити спочатку 40, а у 80-ті роки XIX ст. — 120 карбованців на рік. Все це примушувало чіткіше продумати систему звільнення від плати за навчання і систему стипендій. Зокрема, у “Правилах” (1864 р.) з’явилася докладна форма свідоцтва про

бідність, на підставі якої студента змогли звільнити (повністю або наполовину) від оплати, або надати відстрочку²⁸. У нових “Правилах” (1872 р.) значно докладніше регламентувалася система отримання стипендії²⁹. На нашу думку, введення до “Правил” докладних положень про карцер і т.п. було не лише намаганням попередити можливі студентські виступи, а й спробою регламентувати дії університетського керівництва в умовах зростання студентського невдоволення, щоби запобігти бездіяльності цього керівництва, з одного боку, і звинувачень у невинуватості суворих діяч, – з іншого.

Звертаючи увагу на необхідності підвищувати інформаційну насиченість “Правил”, професор Харківського університету М.Сумцов у 1897 році опублікував спеціальну працю під назвою “К вопросу о составлении руководства для студентов Императорского Харьковского университета”, де пропонував у цьому “руководстве” визначити мету навчання на кожному факультеті, значення не тільки спеціальних, але й загальноосвітніх предметів, надавати інформацію про наукові та благодійні товариства і т.п. “При таких условиях, — робив висновок М.Сумцов, — университетская молодежь не будет отрезанным ломтем”³⁰.

Таким чином, аналіз “Правил для студентів” університетів Російської імперії дозволяє не лише звернути увагу на деякі подоби студентського життя, а й визначити дискусійні питання історіографії університетів, накреслити можливі шляхи переосмислення, здавалося б усталених положень.

Сергій Посохов (м. Харків)

¹ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. - М., 1985. - С. 9.

² Выдрин Р.И. Основные моменты студенческого движения в России. - М., 1908.

³ Адашевский С. Русское студенчество в эпоху 60-х годов (1855-1863) // Современный мир. - 1907. - №7-11.

⁴ Астахов В.И. Студенческое движение в Харьковском университете накануне и в период Первой русской революции (1895-1907 гг.). - Дис... канд. ист. наук. - Харьков, 1953. - С. 49.

⁵ Там само. - С. 23.

⁶ Материалы комиссии для пересмотра общего устава российских университетов. - СПб., 1876. - С. 66.

⁷ Устав Императорского Московского университета. - Б.М., б.г. - С. 42.

⁸ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 17 т. - СПб., 1864. - Т. I. - Стб. 104-124.

⁹ Багалея Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). - Харьков, 1906. - С. 99.

¹⁰ Харьковский государственный университет им.А.М.Горького за 150 лет. - Харьков, 1955. - С. 54.

¹¹ Там само. - С. 162.

¹² Багалея Д.И., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета... - С. 163.

¹³ Орлов В. Параграфы и правила // Советское студенчество. - 1937. - №8. - С. 19.

¹⁴ Свод правил для студентов Императорского Харьковского университета. - Харьков, 1858. - С. 26.

¹⁵ Там само. - С. 21-24.

¹⁶ Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): В 2-т. - Харьков, 1893-1898. - Т. I. - С. 836.

¹⁷ Костомаров Н.И. Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. - Автобиография. - К., 1989. - С. 443.

¹⁸ Дубенцов Б.Б. Университетская политика царизма и вопрос о служебных преимуществах по образованию на рубеже XIX - XX вв. // Вопросы политической истории СССР. - М.-Л., 1977. - С. 92, 97.

¹⁹ Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. - М., 1976. - С. 58.

²⁰ Гусятников П.С. Революционное студенческое движение в России, 1899-1907. - М., 1971. - С. 14.

²¹ Щетинина Г.И. Университеты в России... - С. 199.

²² Там само. - С. 11.

²³ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на путях реформы: шестидесятые годы XIX века. - М., 1993. - С. 82-116.

²⁴ Кэссоу С. Университетский устав 1863 г.: новая точка зрения // Великие реформы в России, 1856-1874. - М., 1992. - С. 325.

²⁵ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. - СПб., 1865. - Т. 3. - Стб. 1429.

²⁶ Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. - Харьков, 1864. - С. 12.

²⁷ Олесич Н. Господин Студент Императорского Санкт-Петербургского университета. - СПб., 1999. - С. 22.

²⁸ Правила для студентов... - Харьков, 1864. - С. 9-10.

²⁹ Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. - Харьков, 1872. - С. 27-40.

³⁰ Сумцов Н.Ф. К вопросу о составлении руководства для студентов Императорского Харьковского университета. - Харьков, 1897. - С. 26.